

HANNA BOJAR

Mniejszości narodowe – nowe formy uczestnictwa w życiu III Rzeczypospolitej

Zajmę się procesem przekształcania starych i krystalizacji nowych form i modeli patriotyzmu oraz więzi z państwem w Polsce po 1989 r. pewnej specyficznej kategorii społecznej, jaką stanowią mniejszości narodowe.

Rosnąca aktywność mniejszości jest jedną z najbardziej widocznych nowości w następujących po 1989 r. procesach transformacji społecznej i ustrojowej. Aktywność mniejszości jest, z jednej strony, odpowiedzią na zmianę ogólnej sytuacji społeczno-politycznej, która umożliwia ujawnianie się tłumionych wcześniej aspiracji i potrzeb mniejszości, z drugiej zaś – reakcją na stworzenie odpowiednich warunków prawno-instytucjonalnych umożliwiających mniejszościom podejmowanie publicznych i zinstytucjonalizowanych działań. Najbardziej charakterystyczne dla okresu transformacji po 1989 r., a jednocześnie stanowiące o odmienności w stosunku do okresu PRL jest, że kwestia mniejszości narodowych pojawiła się w polu działań politycznych, a problemy mniejszości są rozwiązywane przede wszystkim za pomocą regulacji na poziomie państwa. Rozpadowi socjalistycznego modelu jedności moralno-politycznej oraz wykształcaniu się nowych form więzi z państwem towarzyszy proces przekształcania mniejszości narodowych w aktywne podmioty uczestniczące w debacie o modelu państwa i miejscu mniejszości w państwie.

Aktywność najbardziej znaczących mniejszości skierowana jest na regulowanie własnej sytuacji poprzez rozwiązania prawno-organizacyjne, których źródłem i gwarantem ma być państwo, a które – jak będziemy wskazywać – dotyczą zarówno sfery politycznej i obywatelskiej, jak i kulturowego wymiaru funkcjonowania mniejszości. Z tego względu opracowanie to koncentrować się będzie na relacji mniejszości narodowe–państwo. Jego celem jest poszukiwanie odpowiedzi na pytanie – jaka koncepcja państwa oraz jaki model więzi mniejszości z państwem wyłania się z analizy działań i publicznych deklaracji

przedstawiciele mniejszości narodowych formułowanych po 1989 r. Oprę się na analizie materiału jakościowego – przede wszystkim publicznych wypowiedziach przedstawicieli i liderów mniejszości narodowych, charakterystykach działań i postulatów formułowanych przez organizacje mniejszości, a także wynikach najnowszych analiz socjologicznych poświęconych problematyce mniejszości narodowych w Polsce.

MNIEJSZOŚCI NARODOWE W PRL

Sytuacja mniejszości w PRL zdeterminowana była przez podstawowe cechy systemu: projekt ideologiczny państwa, który zakładał homogeniczność zarówno w wymiarze społecznym, jak i politycznym, oraz różnorodne mechanizmy prawnopañstwowe, które umożliwiały rugowanie różnorodności z życia społecznego i politycznego. Oficjalna propaganda popularyzowała pogląd o wyższości państwa jednonarodowego nad wielonarodowym i dowodziła, że Polska dzięki korzystnym zmianom terytorialnym osiągnęła jedność etniczną. W legitymizowaniu polityki państwa wobec mniejszości narodowych odwoływano się do negatywnych doświadczeń Polski przedwojennej jako państwa wielonarodowego (Korzeniowska 1992: 45).

Polityce państwa – „unieważniającej” kwestie mniejszości narodowych – sprzyjały zmiany, jakie zaszły w składzie narodowościowym Polski po II wojnie światowej, szczególnie w odniesieniu do najliczniejszych przed wojną mniejszości: niemieckiej, białoruskiej i ukraińskiej oraz żydowskiej, w wyniku eksterminacyjnej polityki Niemców w okresie okupacji oraz powojennych zmian granic państwa i późniejszych migracji¹. Procesom tym towarzyszyła całkowita eliminacja problematyki mniejszości ze sfery publicznej oraz polityka asymilacyjna, charakteryzująca się wysoką represyjnością i ograniczaniem aktywności pozostałych w Polsce mniejszości narodowych do wąskiego i kontrolowanego przez państwo obszaru działalności folklorystycznej. Kwestia mniejszości nie była przedmiotem publicznej debaty, pozostając w gestii administracyjnych decyzji władzy. Decyzje te nie sprzyjały podtrzymywaniu tradycji narodowych mniejszości, w kolejnych pokoleniach następowała utrata tożsamości narodowej i osłabienie więzi z tradycją. Nierzadko był to świadomy

¹ O skali tych zmian świadczą dane liczbowe – podczas gdy w Polsce przedwojennej ludność narodowości niepolskiej liczyła niemal 11,5 mln, co stanowiło ok. 35% obywateli (Tomaszewski 1985), to w początku lat 60. liczbę obywateli polskich innej narodowości szacowano na 450 tys. (Kwilecki 1963), a obecne szacunki wskazują, iż mniejszości narodowe w Polsce stanowią nie więcej niż 4% obywateli.

wybór – rezygnacja z własnej tożsamości narodowej lub zatajanie pochodzenia narodowego podyktowane obawą przed represjami lub nadzieją na szybszy awans społeczny własny lub dzieci. Awans poprzez uczestnictwo w instytucjach kształcenia oraz możliwość zajmowania określonych stanowisk czy pełnienia ról społeczno-zawodowych możliwy był bowiem często jedynie pod warunkiem wyrzeczenia się lub zatajania swojej tożsamości narodowej, natomiast uczestnictwo w strukturach politycznych traktowane było często przez członków mniejszości jako dowód lojalności wobec państwa i gwarancja ochrony przed dyskryminacją. „Dla małych grup żyjących w swoim mniemaniu w nie sprzyjającym środowisku gwarantem ich praw była najwyższa władza. W naszych warunkach była to partia. Uważali, że zapisując się do niej, wykazują swoją lojalność, która uchroni ich przed dyskryminacją. Wychodzili z założenia, że jeśli będą tak bardzo lojalni, to dadzą im spokój, władza będzie ich tolerowała. Obawiali się, że mieszkając na terenach przygranicznych mogą być postrzegani jako potencjalny element destabilizujący państwo” (Berdychowska 1990).

Podkreśla się niekiedy, iż możliwość, choćby w ograniczonym zakresie, podtrzymywania tradycji kulturalnych, językowych i religijnych była podstawą przetrwania poczucia odrębności narodowej, jednak – szczególnie w końcowym okresie Polski Ludowej – coraz wyraźniej ujawniały się dążenia mniejszości narodowych, z jednej strony, do wychodzenia poza wąskie ramy kontrolowanej przez państwo działalności kulturalno-folklorystycznej, z drugiej zaś – do stawania się w sferze publicznej aktywnym podmiotem, a nie jedynie obiektem działań państwa. „Pierwszym symptomem »odrodzenia« etnicznego mniejszości był znaczący wzrost praktyk religijnych (...). Manifestacja przywiązania do wartości religijnych miała szczególne znaczenie w sytuacjach, gdy środowiska te nie dysponowały innymi »równoważnymi« atutami, jak siła ekonomiczna, zasoby materialne, wykształcenie, znaczenie polityczne” (Łódziński 1992: 86).

Do najliczniejszych mniejszości narodowych w Polsce należą Ukraińcy, Niemcy oraz Białorusini. Ze względu na brak systematycznych badań i spisów uwzględniających pochodzenie narodowe dysponujemy obecnie jedynie szacunkowymi danymi na temat liczebności mniejszości narodowych pochodzącymi ze źródeł rządowych, jak Ministerstwo Kultury i Sztuki, oraz danymi podawanymi przez organizacje mniejszości². Warto podkreślić jednak, iż liczebność mniejszości podawana przez oficjalne źródła jest na ogół niższa niż dane podawane przez organizacje mniejszości.

² Dane przytoczone w tabeli cytuję za: Kwilecki 1963; Łódziński 1992; Hołuszko 1993; Sakson 1991.

Tabela 1. *Liczebność mniejszości narodowych w Polsce (w tys.)*

Narodowość	1960 <i>Wielka Encyklopedia Powszechna</i>	1991 Dane Ministerstwa Kultury i Sztuki	1993 Dane organizacji mniejszości
Ukraińcy	180	300	300
Łemkowie	w liczbie Ukraińców	w liczbie Ukraińców	80
Białorusini	170	200–250	200–300
Niemcy	3	350–450	700
Żydzi	30	15	10–15
Litwini	10	20–25	25–30
Romowie	12	15–20	25–30
Rosjanie	20		13
Słowacy	20	ok. 25	10–25
Czesi	2	ok 3	
Grecy i Macedończycy	10	4,5	
Ormianie			ok 15
Tatrzy		4–5	ok 5
Karaimi			ok. 0,2

W przytoczonych danych największa rozbieżność dotyczy oceny liczebności mniejszości niemieckiej w Polsce. Według danych urzędowych, mniejszość ta liczy 300–350 tys. członków, podczas gdy działacze mniejszości niemieckiej oceniają jej liczebność na 700 tys. osób. O skali procesu odradzania się mniejszości niemieckiej w Polsce świadczą dane sprzed 1989 r., kiedy to, wg oficjalnych danych, liczba Niemców w Polsce oceniana była na 20–25 tys. osób. Warto też zauważyć, iż w ostatnich latach do uznania za odrębną grupę narodową dąży część ludności łemkowskiej, która we wcześniejszych okresach wliczana była w ogólną liczbę Ukraińców w Polsce.

Ogólna liczba mniejszości narodowych mieszkających w Polsce wynosi około 1250–1300 tys. osób, według szacunków oficjalnych, natomiast nie przekracza 1500 tys., według danych organizacji mniejszościowych, stanowi więc jedynie około 4% społeczeństwa polskiego. Podkreślenie tego stanu rzeczy jest ważne z uwagi na to, iż wskazuje, że mniejszości narodowe w Polsce nie stanowią istotnego problemu demograficzno-społecznego, a ich rozmiary nie niosą ze sobą zagrożenia konfliktami etnicznymi na dużą skalę, jak to ma

miejsce w innych regionach Europy Środkowo-Wschodniej. Ranga i miejsce mniejszości narodowych w państwie i społeczeństwie polskim oraz ich rola polityczna i społeczna wynika z innego typu przesłanek niż zagrożenie konfliktami etnicznymi. Kwestię mniejszości narodowych w Polsce należy raczej – naszym zdaniem – ujmować jako znakomity przykład problemów, jakie rodzi funkcjonowanie w demokratycznym i pluralistycznym państwie różnego typu grup mniejszościowych o odmiennych od dominującej kulturach, stylach życia i systemach wartości.

MNIEJSZOŚCI NARODOWE A PAŃSTWO

Charakter relacji pomiędzy mniejszościami posiadającymi odmienną tożsamość narodową a państwem demokratycznym jest niezwykle ważnym i aktualnym zagadnieniem we współczesnej debacie poświęconej mniejszościom (Taylor 1992; Moon 1993). Zasadniczy dylemat tej debaty sformułować można w postaci pytania o podstawową zasadę regulującą status mniejszości narodowych w państwie. Jest to pytanie o charakter partycypacji mniejszości w państwie i charakter zobowiązań państwa wobec mniejszości. Dylemat ten ujawnia napięcie pomiędzy podstawami państwa demokratycznego opierającymi się na zasadzie równości praw człowieka i praw obywatelskich, dla której nie stanowi podstawy indywidualna lub grupowa tożsamość etniczna – nie jest ona bowiem tożsamością pierwotną, lecz wtórną (Rockefeller 1992), a państwem, w którym tożsamość etniczno-kulturowa obywateli jest uznawana, z jednej strony, za istotny element tożsamości jednostek i podstawowe źródło integracji grupowej, z drugiej zaś – za ważny wymiar określający politykę państwa wobec obywateli.

Dylemat ten jest szczególnie widoczny w społeczeństwach o względnie jednorodnej kulturze. Państwo takie najczęściej nie jest całkowicie neutralne wobec dominujących wartości i wzorów kulturowych, a kultura większości narodowej jest w pewnym stopniu uprzywilejowana, np. poprzez język państwowy, hymn, godło czy religię państwową. W takim państwie znacznie trudniej niż w państwie wielonarodowym o charakterze imigracyjnym uzyskać społeczną akceptację dla tworzenia jakiejś nowej ponadnarodowej wspólnoty politycznej czy szerszej – obywatelskiej, która odrywa się od kultury narodowej większości i jej historycznej wspólnoty losów. W takim wypadku – w odniesieniu do kultury analizować jedynie można, czy kultura ta ma charakter otwarty czy zamknięty, czy społeczeństwo zdolne jest przyswajając, wchłaniać nowe elementy, w jaki sposób odnosi się do ujawnianego publicznie zróżnicowania i nowych wzorów

kulturowych, pojawiających się w wyniku zarówno wewnętrznych procesów społeczno-kulturowych, ekonomicznych i politycznych, jak i otwarcia na wpływy zewnętrzne.

Zasadnicze pytania, które są przedmiotem naszej uwagi, dotyczą jednak tego, w jakim stopniu – w przypadku państwa narodowego – państwo i jego instytucje mogą być neutralne wobec tożsamości kulturowej obywateli oraz w jakim stopniu możliwe jest wprowadzenie „polityki różnicy” oraz kategorii kultury jako zasady ustrojowej regulujących sytuację mniejszości narodowych w państwie. Analiza postulatów najbardziej znaczących mniejszości w Polsce wydaje się wskazywać, iż „polityka różnicy” uznająca kategorię tożsamości kulturowej (etnicznej, narodowej) za istotną kategorię polityczną jest w Polsce znacznie bliższa przedstawicielom najbardziej znaczących mniejszości narodowych niż większości.

Na sytuację mniejszości w państwie, obok charakteru tego państwa, wpływa również charakter samych mniejszości. Inne rozwiązania wiążą się z rozproszonymi mniejszościami o charakterze imigracyjnym, inne z osiadłymi, zwartymi mniejszościami, które uzyskały status mniejszości w wyniku historycznych procesów zmiany granic państwowych i związane są z dającym się dość dobrze określić i wyodrębnić terytorium. W przypadku tego typu mniejszości zawsze pojawia się kwestia różnego typu i stopnia autonomii wynikająca ze zdolności mniejszości do formułowania inaczej lokowanych celów grupowych. W takim wypadku szczególnie wyraźny staje się problem związków i relacji takiej mniejszości z państwem. Te właśnie względy powodują, iż nie wszystkie mniejszości narodowe w Polsce mają tę samą rangę polityczną i w różnym stopniu stanowią problem dla państwa.

SIŁA MNIEJSZOŚCI NARODOWYCH W POLITYCE

Analizując rangę i znaczenie poszczególnych mniejszości w państwie podkreślić trzeba, iż nie wszystkie mniejszości zamieszkujące w Polsce są w równym stopniu zaangażowanymi podmiotami politycznymi i nie wszystkie w takim samym stopniu stanowią problem dla państwa. Wśród czynników, które w zasadniczy sposób różnicują sytuację poszczególnych mniejszości narodowych oraz charakter ich działań, wskazać można: liczebność mniejszości oraz ich lokalizację w państwie, zbiorowe doświadczenia wynikające z historycznych i obecnych relacji pomiędzy większością i mniejszościami oraz istnienia państwa, które reprezentuje bądź wspiera interesy mniejszości w państwie zamieszkania.

Liczebność mniejszości

Najsilniejsze liczebnie mniejszości w Polsce to mniejszość niemiecka licząca ok. 700 tys., białoruska, której liczebność oceniana jest na ok. 350 tys., oraz ukraińska – ok. 400 tys. Liczebność mniejszości wpływa przede wszystkim na jej zdolność do tworzenia silnych, zorganizowanych grup nacisku, które wywierają wpływ na przyjęte rozwiązania polityczne na poziomie centralnym i lokalnym.

Rozmieszczenie mniejszości

Najbardziej aktywne w wymiarze politycznym są mniejszości zamieszkujące określony, zwarty obszar, często stanowiące większość na danym terenie. Do mniejszości, które charakteryzują te cechy, zaliczyć należy: mniejszość niemiecką – szczególnie w określonych regionach Śląska Opolskiego, gdzie stanowi większość, a także Górnego Śląska i Mazur, mniejszość białoruską na obszarach Białostoczczyzny oraz mniejszość litewską zamieszkującą północno-wschodnią część województwa suwalskiego, głównie w miejscowości Puńsk i okolicach, gdzie stanowi 85% ludności. Wymienić tu należy także mniejszość ukraińską, choć jej sytuacja jest nieco odmienna. Wymienione mniejszości charakteryzuje to, iż nie mają one charakteru migracyjnego, ich historia od wieków związana jest z tymi tradycyjnymi regionami zamieszkania.

Zbiorowe i indywidualne doświadczenia mniejszości wynikające z historii stosunków pomiędzy narodami oraz pomiędzy Polakami i mniejszością

Doświadczenia te często decydują o poziomie poczucia zagrożenia asymilacją i dyskryminacją i uwrażliwieniu na przejawy działań dyskryminacyjnych i asymilacyjnych, wynikającego z wcześniejszych działań państwa polskiego. Doświadczenia te wpływają również na charakter formułowanych przez mniejszości postulatów, m.in. o konieczności podjęcia przez państwo działań, zmierzających do rehabilitacji mniejszości (symbolicznej oraz majątkowej). Do mniejszości takich zaliczyć należy przede wszystkim mniejszość ukraińską, niemiecką oraz żydowską.

Istnienie państwa narodowego mniejszości

Ważną rolę w określeniu siły politycznej mniejszości odgrywa również posiadanie przez daną mniejszość państwa narodowego, które występuje w jej interesie w relacjach z państwem polskim. W przypadku mniejszości niemieckiej, ukraińskiej, białoruskiej, litewskiej, słowackiej i czeskiej oraz żydowskiej istnienie takiego państwa decyduje o sile zewnętrznej mniejszości oraz w znaczący sposób wpływa na charakter regulacji prawnych dotyczących ich statusu

w Polsce poprzez międzypaństwowe umowy bilateralne, w których ważnym elementem jest zabezpieczenie praw danej mniejszości.

Charakteryzując ogólnie wymienione czynniki, można powiedzieć, że im bardziej sytuację mniejszości charakteryzują czynniki, takie jak skupienie, większościowość na danym terenie, opieka państwa pochodzenia, dyskryminacyjne działania państwa w przeszłości, w tym większym stopniu mniejszości dążą do realizacji swoich interesów i koncentrują swoje działania w płaszczyźnie politycznej, której jest podporządkowany wymiar kulturowy, i w tym większym stopniu kładą nacisk na gwarantowanie praw o charakterze grupowym. Natomiast działania mniejszości nielicznych, bardziej rozproszonych, o charakterze imigracyjnym, nie posiadających państwa ojczystego, koncentrują się na sferze aktywności kulturalnej, której celem jest podtrzymywanie odrębności kulturowej, przy małym zainteresowaniu dla stworzenia gwarancji prawnych dla odrębności politycznej, ekonomicznej czy terytorialnej, oraz na realizacji praw obywatelskich w indywidualnym wymiarze relacji jednostek z państwem, a nie regulacji o charakterze praw grupowych. Z tego względu w wymiarze politycznym szczególną rangę mają takie mniejszości, jak niemiecka, ukraińska, białoruska, litewska.

To, co wspólne dla członków wszystkich mniejszości w Polsce, to fakt, iż wszyscy oni, mimo istotnych różnic strukturalnych i genealogicznych, są obywatelami państwa polskiego i z tej racji przysługują im prawa obywatelskie, podobnie jak obywatelom narodowości polskiej. Charakterystycznym zjawiskiem ostatnich lat jest wzrost świadomości własnych praw obywatelskich wśród członków mniejszości. W wypowiedziach liderów mniejszości coraz częściej pojawia się argument, iż podobnie jak inni obywatele płacą podatki, uprawnieni są więc do korzystania z dóbr publicznych na równi z innymi obywatelami. Wyrażają oni często przekonanie, iż przyznanie mniejszościom określonych uprawnień wynikać powinno z ich równego statusu obywatelskiego i nie powinno być ujmowane w kategoriach przywilejów. Argument taki pojawił się np. w odniesieniu do krytykowanej przez przedstawicieli mniejszości niemieckiej konieczności wnoszenia opłat za korzystanie z publicznych świetlic przy organizacji spotkań mniejszości o charakterze kulturalnym. Przedstawiciele mniejszości podkreślając, że polskie obywatelstwo jest lub powinno być podstawowym kryterium wyznaczające stosunek państwa do mniejszości, kwestionują często słuszność zasady wzajemności jako zasady określającej pozycję (prawa) mniejszości w Polsce³.

³ „Z tej dyskusji o finansowaniu potrzeb mniejszości nasuwa się jedna refleksja. Pan Premier (Olszewski) w swoim *exposé* chyba nieprzypadkowo cały akapit poświęcił pomocy rządowi polskiego

Analiza działań i postulatów mniejszości wskazuje jednak, iż mniejszości odwołują się do dwóch odmiennych typów argumentacji wynikających z odmiennych wizji miejsca mniejszości w państwie. Problem ten można przedstawić w postaci pytania: w jaki sposób różne mniejszości przedstawiają swoje postulaty i roszczenia – czy domagają się wprowadzenia rozwiązań prawno-organizacyjnych ze względu na fakt, iż charakteryzuje je odmienność kulturowa, czy też ze względu na fakt, iż jako obywatelom przysługują im te same prawa, co obywatelom narodowości polskiej. Analiza działań i postulatów mniejszości wskazuje, iż odwołują się one w różnych sytuacjach zarówno do jednego, jak i drugiego typu argumentacji, jednak „silne” mniejszości, posługując się kategorią kultury znacznie częściej postulują wprowadzenie takich rozwiązań, które zmierzają do politycznych gwarancji dla zachowania ich odrębności.

Stanowisko poszczególnych mniejszości w kwestii ich miejsca w państwie różnicuje również to, że w konkretnych kwestiach odwołują się one w swoich roszczeniach do zasad wewnętrznych – praw obywatelskich oraz równości obywateli wobec prawa bądź też odwołują się do zewnętrznych – międzynarodowych lub ustalonych w traktatach dwustronnych – standardów regulujących prawa mniejszości narodowych jako odrębnych podmiotów politycznych.

Dla najliczniejszych i najbardziej znaczących w płaszczyźnie politycznej mniejszości standardy takie stały się podstawą postulowanych przez nie rozwiązań prawnych i organizacyjnych. W konsekwencji widoczna jest aktywność mniejszości w zakresie wpływania na określone rozwiązania prawne w takim kierunku, by odpowiadały one standardom międzynarodowym. Rozwiązania takie niosą ze sobą niebezpieczeństwo wykrystalizowania się mniejszości jako odrębnej kategorii politycznej – wyróżnionej spośród innych obywateli państwa. Co więcej – mniejszości reprezentujące taki „międzynarodowy”, zewnętrzny niejako wobec państwa „punkt widzenia”, starają się być również reprezentantami innych mniejszości, które takich postulatów o charakterze politycznym nie formułują. Przykładem tego typu działań jest dążenie mniejszości do wprowadzenia, obok zapisu konstytucyjnego, ustawy o mniejszościach narodowych, która regulowałaby status wszystkich mniejszości narodowych w Polsce. Szczególnie widoczna jest tu aktywność przedstawicieli mniejszości niemieckiej w parlamencie w kwestii stworzenia ustawy o mniejszoś-

Polakom mieszkającym za granicą, w którym uznał za stosowne widzieć potrzeby duchowe i religijne Polonii, natomiast ani słowa nie wspomniał o nas, mniejszościach zamieszkujących Polskę, obywatelach polskich. Ja to odbieram jako konsekwentne stanowisko rządu”. Z wypowiedzi przedstawiciela mniejszości białoruskiej w Sejmowej Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych”. „Biuletyn Sejmowej Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych”, 24 lutego 1993.

ciach oraz deklaracje posłów mniejszości niemieckiej, iż w tej sprawie reprezentują oni interesy wszystkich mniejszości narodowych w Polsce.

SIŁA ZEWNĘTRZNA MNIEJSZOŚCI NARODOWYCH⁴

Do najważniejszych czynników wzmacniających siłę mniejszości w tym wymiarze należy: podpisanie przez Polskę Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, przystąpienie do Rady Europy, starania o przyjęcie do Wspólnoty Europejskiej, uznanie kompetencji Trybunału w Strasburgu. Otwarcie to dotyczy również nawiązania przez przedstawicieli Polski kontaktów z różnymi organizacjami międzynarodowymi oraz uczestnictwo w ich pracach.

Wzmocnień zewnętrznych dostarcza również mniejszościom zainteresowanie ich sytuacją ze strony organizacji międzynarodowych. Dobrym przykładem jest tutaj zorganizowane w Warszawie seminarium KBWE i Rady Europy poświęconego problemom Romów, w którym uczestniczyło 300 przedstawicieli rządów i organizacji społecznych z 53 państw. Postulowano powołanie międzynarodowego ciała, które zajmowałoby się staraniami o poprawę sytuacji Romów w poszczególnych krajach, poprzez współpracę z rządami tych krajów oraz przedstawicielami mniejszości Romów. Podkreślano tu szczególnie potrzebę wprowadzenia takich regulacji, które nadawałyby Romom status mniejszości narodowej.

Wzmocnienia zewnętrzne otrzymują również mniejszości narodowe w wyniku zmian geopolitycznych w Europie oraz zmian polityki zagranicznej Polski. Powstanie suwerennych państw – Ukrainy, Białorusi oraz Litwy zmieniło zarazem sytuację tych mniejszości w Polsce. Z jednej strony, wpłynęło na zmianę prawnej sytuacji mniejszości w wyniku podpisania umów dwustronnych z nowymi sąsiadami, a także ze zjednoczonymi Niemcami oraz Izraelem, których istotnym elementem było uregulowanie i zabezpieczenie praw mniejszości w Polsce. Z drugiej strony – mniejszości mogą obecnie otrzymywać finansową, kulturalną i oświatową pomoc ze strony krajów macierzystych – wymiana zespołów artystycznych, wysyłanie książek, przyjazdy instruktorów artystycznych i nauczycieli.

Otwarcie Polski na kontakty zagraniczne oznacza również umożliwienie poszczególnym mniejszościom kontaktów z międzynarodowymi lub narodowy-

⁴ Pojęcie „siły wewnętrznej” i „siły zewnętrznej” grup etnicznych wykorzystuje w swoich analizach M. Gordon (1975), także J. Mucha (1992).

mi organizacjami mniejszości, poprzez wstępowanie do międzynarodowych organizacji mniejszości lub współpracę z nimi. W czerwcu 1994 r. w Warszawie odbyła się konferencja organizacji ukraińskich w Europie zorganizowana przez Światowy Kongres Ukraińców i Związek Ukraińców w Polsce. W 1990 r. Polska była gospodarzem Światowego Kongresu Cyganologicznego.

Powiązania zewnętrzne mniejszości wiążą się z kilkoma zasadniczymi kwestiami, które ujawniają się w debacie o miejscu mniejszości w państwie. Jest to przede wszystkim podnoszony często problem lojalności mniejszości wobec państwa ujmowany w kontekście stosunku mniejszości do państwa pochodzenia i związków z nim oraz podwójnego obywatelstwa.

Podnoszenie kwestii lojalności mniejszości wobec państwa oceniane jest przez mniejszości najczęściej w kategoriach próby poszukiwania uzasadnień dla ograniczenia ich aktywności⁵. Przedstawiciele mniejszości reprezentują pogląd, że działalność mniejszości nie uzasadnia oskarżeń o nielojalność obywatelską. Pojedyncze przypadki zachowań, np. kwestionujących nienaruszalność granic, nie mogą być podstawą do oceny poszczególnych mniejszości jako całości. Problem lojalności obywatelskiej podnoszony jest najczęściej w odniesieniu do mniejszości niemieckiej. Zaniepokojenie wzbudziły zwłaszcza próby wprowadzania niemieckich nazw miejscowości na terenach zamieszkałych przez mniejszość niemiecką oraz kolportaż prasy niemieckojęzycznej kwestionującej nienaruszalność granic państwowych.

Dobrym przykładem dla przedstawienia stanowiska mniejszości w kwestii lojalności wobec państwa jest problem służby wojskowej członków mniejszości. Mniejszość niemiecka oskarżana była o świadome unikanie służby wojskowej w wojsku polskim oraz odbywanie jej w wojsku niemieckim, co możliwe było ze względu na posiadanie przez przedstawicieli mniejszości niemieckiej obywatelstwa niemieckiego. Obrona przedstawicieli mniejszości koncentrowała się na fakcie, iż dane dotyczące służby wojskowej młodzieży niemieckiej nie mogą być wiarygodne ze względu na brak kategorii narodowości w oficjalnych statystykach, nie istnieją więc obiektywne i weryfikowalne podstawy do stwierdzenia, że młodzież z mniejszości świadomie unika służby w wojsku polskim. Wskazywano, że błędem jest interpretowanie tego problemu w kategoriach narodowych, podczas gdy należałoby ten problem traktować

⁵ „Oczywiście każdy obywatel poczuwający się do tożsamości z innym narodem ma od dzieciństwa problem składania oświadczeń lojalności, zapewniania o niej. Nie można jednak oczekiwać ciągłych deklaracji. Na Białostoczczyźnie, jeśli ktoś ze środowiska jest niewygodny, natychmiast upowszechnia się pogląd, że on chce przyłączenia tych ziem do Białorusi”. Z wypowiedzi przedstawiciela mniejszości białoruskiej w Sejmowej Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych. „Biuletyn Sejmowej Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych”, 5 stycznia 1993.

w kategoriach społecznych i brać pod uwagę społeczne przyczyny uchylania się od służby wojskowej, które dotyczą także obywateli polskich polskiego pochodzenia.

Analizy socjologiczne postaw patriotycznych mniejszości wskazują, iż najczęściej stosunek do państwa pochodzenia jest pewnym rodzajem sentymentu do kultury narodowej ojczyzny ideologicznej, koniecznym dla podtrzymania tożsamości narodowej, a nie poczuciem obywatelskiej więzi z tym państwem. Sentyment narodowy mniejszości wiąże się najczęściej nie z państwem, lecz z pewną wersją kultury narodowej, która zaszyta jest w pamięci mniejszości i jej tradycji (Kłóskowska 1993; Wróblewski 1996). W badaniach często wskazuje się bowiem, że doświadczenia mniejszości z kontaktów z państwem pochodzenia ujawniają dość duży stopień obcości i dystansu. Przedstawiciele mniejszości niemieckiej na pytanie, czego brakowało im najbardziej w Niemczech, odpowiadali: ziemi rodzinnej, domu – 16%, nie podobał im się stosunek do obcokrajowców – 10%, kontaktów towarzyskich, takich jak w domu – 9%. „Członkowie mniejszości niemieckiej często odczuwają niechęć wobec siebie Niemców oraz dostrzegają własną marginalność i obcość w Niemczech, gdzie funkcjonują często w styczności z etniczno-narodowymi mniejszościami o statusie gasterbeiterów lub auslanderów” (Jacher 1993: 92). Z cytowanych badań wynika, iż w tradycjach mniejszości niemieckiej w Polsce brak zwyczajów typowo narodowych – tradycji związanych ze świętami państwowymi lub narodowymi nawiązującymi wprost do niemieckiej tradycji i niemieckiej pamięci historycznej. 23% nie obchodzi świąt narodowych lub uważa niemieckie tradycje narodowe za element nieistotny dla własnej społeczności. 40% badanych kulturuje jedynie zwyczaje rodzinne i religijne, które nie różnią się od takich tradycji śląskich środowisk polskiej większości. Podobne wyniki uzyskano w socjologicznych analizach mniejszości czeskiej w Polsce. Badani często podkreślają poczucie obcości związane z pobytem w kraju pochodzenia⁶. Często podkreślają jednak, iż w Czechach uważani są za Polaków, natomiast w Polsce – za Czechów.

Podsumowując wyniki badań stwierdzić można, iż powiązania zewnętrzne mniejszości ujmowane w kategoriach lojalności mniejszości wobec państwa nie są najistotniejszym elementem charakterystyki funkcjonowania mniejszości narodowych w Polsce. Potwierdza to również fakt, iż przedstawiciele mniejszości pytani, czego oczekują od kraju pochodzenia, najczęściej wymieniają pomoc

⁶ W jednej z wypowiedzi badany stwierdza, iż dla niego ziemią narodu – ojczyzną ideologiczną są Czechy sprzed 200 lat, natomiast właściwą ojczyzną, w której czuje się u siebie, jest Żelów – obecne miejsce zamieszkania (Wróblewski 1996: 76).

materialną oraz wsparcie „polityczne” w staraniach o uzyskanie i zabezpieczenie praw mniejszości w Polsce. W tym sensie członkowie mniejszości poprzez związek z regionem, ojczyzną prywatną są bardziej związani z państwem polskim niż państwem pochodzenia.

Znacznie bardziej istotny dla charakteru działań mniejszości narodowych w Polsce jest ujawniający się w tych badaniach dystans kulturowy wobec Polski. Przedstawiciele mniejszości często podkreślają istnienie zasadniczych różnic kulturowych, które stanowią o ich odrębności, a które w okresie PRL były w wyniku świadomej polityki państwa zacierane. Szczególnie widoczna jest wrażliwość przedstawicieli mniejszości na próby zacierania kulturowych śladów istnienia kultur mniejszości na obszarze Polski oraz „reinterpretacja” historii wzajemnych kontaktów, która powodowała, że system oświatowy formował wizję historii wzajemnych kontaktów sprzeczną z rodzinnym przekazem historii i tradycji mniejszości. Jeden z liderów mniejszości niemieckiej w Polsce stwierdza: „miejsca święte dla mniejszości niemieckiej nie są takimi miejscami dla Polaków, np. Góra Świętej Anny”; „Kościół katolicki w Polsce jest w pierwszym rzędzie Kościołem katolickim Polaków, elementy narodowości są mieszane z kanonami wiary katolickiej, które powinny łączyć, a nie dzielić. Pan Bóg mówi tylko po polsku”⁷.

Silne poczucie odrębności definiowane w kategoriach kulturowych prowadzi do koncentracji na działaniach zmierzających do zagwarantowania odrębności kulturowej i ochrony kultury poprzez narzędzia polityczne i ujmowania zróżnicowania kulturowego jako zasady ustrojowej. W początkowym okresie transformacji ustrojowej zmiany polityczno-społeczne, które stworzyły mniejszościom szanse na publiczne formułowanie własnych postulatów, miały niekiedy charakter bardzo radykalny. Przykładem takich radykalnych postulatów formułowanych w języku politycznym są programy polityczne pierwszych organizacji mniejszości niemieckiej⁸. W późniejszym okresie następuje wyraźna zmiana – programy mniejszości formułowane są znacznie mniej radykalnie, coraz częściej podkreśla się w nich elementy współpracy i integracji mniejszości i większości w ramach wspólnoty regionalnej⁹.

⁷ Z wywiadu z liderem mniejszości niemieckiej w Polsce, zrealizowanego w ramach projektu badawczego KBN „Kanon kultury narodowej nowej elity politycznej”.

⁸ Przykładem takich radykalnych programów było Memorandum i 16 postulatów sformułowanych w 1990 r. przez Centralną Radę Towarzystw Niemieckich, w których sformułowano wiele postulatów wzbudzających zaniepokojenie większości polskiej, m.in. domagano się traktowania Niemców w Polsce jako grupy narodowej z odrębnymi prawami politycznymi i terytorialnymi, uznania pełnej autonomii Śląska jako regionu europejskiego (Dobrosielski 1995).

⁹ Tworzone w późniejszym okresie organizacje mniejszości niemieckiej, np. „Wspólnota

SIŁA WEWNĘTRZNA MNIEJSZOŚCI NARODOWYCH W POLITYCE

Siłę wewnętrzną mniejszości narodowych w polityce charakteryzować można w kilku podstawowych wymiarach: charakteru partycypacji politycznej, uczestnictwa we władzach lokalnych i centralnych oraz sposobów ochrony i funkcjonowania kultury mniejszości w państwie.

Partycypacja polityczna

Możliwość aktywizacji mniejszości w wymiarze politycznym pojawiła się w 1989 r., w okresie pierwszych demokratycznych wyborów. Początkowo możliwość partycypacji politycznej mniejszości narodowych wiązała się z łączaniem kwestii mniejszości do programów środowisk solidarnościowych. Jednak, jak zauważają przedstawiciele mniejszości, dość szybko okazało się, że silna w środowisku polskim niechęć i dominacja zasady narodowej spowodowała zasadnicze trudności z włączeniem przedstawicieli mniejszości na listy wyborcze tych ugrupowań. Zdecydowało to o pojawianiu się wśród przedstawicieli mniejszości przekonania, iż jedynie stworzenie własnych ugrupowań politycznych bądź narodowych komitetów wyborczych gwarantuje mniejszościom narodowym wprowadzenie własnych przedstawicieli do parlamentu. Hasłem większości komitetów wyborczych mniejszości narodowych było „nasze sprawy chcemy wziąć w swoje ręce”. Utworzenie komitetów wyborczych i partii politycznej mniejszości narodowych było istotną nowością okresu transformacji. Szczególnie spektakularny sukces, świadczący o znacznej integracji środowiska, odniosła mniejszość niemiecka, która już w wyborach parlamentarnych w 1991 r. uzyskała mandat senatorski i 7 mandatów poselskich. Koło Mniejszości Niemieckiej w parlamencie stało się silnym ośrodkiem reprezentującym interesy mniejszości w organach ustawodawczych. O politycznej sile mniejszości świadczy również utworzenie Sejmowej Komisji ds. mniejszości narodowych i etnicznych, na której forum mniejszości mogą przedstawiać swoje stanowisko w kwestiach dotyczących rozwiązań prawnych i instytucjonalnych. Zaznaczyć warto, iż przedstawiciele mniejszości działający w parlamencie uczestnicząc w debatach ustawodawczych reprezentują opinie środowisk mniejszości. Zdają sobie jednak sprawę, iż specyfika ich sytuacji powoduje, iż mogą

i Pojednanie” kładą większy nacisk na wspólne działania środowisk polskich i niemieckich na rzecz rozwoju regionu oraz podkreślają lojalność i konstruktywną postawę mniejszości wobec państwa polskiego. W deklaracjach programowych obok postulatów dotyczących bezpośrednio interesów mniejszości niemieckiej pojawiają się liczne postulaty dotyczące rozwoju społecznego i ekonomicznego Śląska jako dobra wspólnego ludności pochodzenia polskiego i niemieckiego.

być oni oskarżani, że nie kierują się interesem całego państwa, lecz wąsko pojętym interesem własnej grupy. Z tego względu w późniejszych programach politycznych mniejszości pojawiają się coraz silniejsze akcenty określające cele działania mniejszości nie tylko w wąskich ramach ich interesów grupowych, ale w ramach działań służących regionowi.

Dążeniu mniejszości do zwiększania ich uczestnictwa w procesach ustawodawczych na szczeblu centralnym i lokalnym towarzyszą postulaty stworzenia odpowiednich regulacji prawnych, które zagwarantują mniejszościom możliwość rzeczywistego, a nie tylko formalnego uczestnictwa w wyborach, poprzez odpowiednie regulacje ordynacji wyborczej. Najdalej idące postulaty dotyczą zagwarantowania wszystkim mniejszościom proporcjonalnego przedstawicielstwa w Parlamencie.

Uczestnictwo mniejszości w lokalnych strukturach władzy

Jednym z problemów często poruszanych przez mniejszości są kryteria doboru kandydatów na stanowiska w administracji państwowej, szczególnie w tych rejonach, w których mniejszości narodowe mieszkają w zwartych środowiskach. Często wyrażają przekonanie, iż obywatele o niepolskiej narodowości są pomijani przy obsadzaniu tych stanowisk w wyniku świadomej polityki rządu. Widoczne jest tutaj wyraźne rozróżnienie: w przypadku stanowisk administracji państwowej mniejszości oczekują, że pochodzenie narodowe nie będzie istotnym kryterium przy ich obsadzaniu, jednak w przypadku stanowisk, które wiążą się bezpośrednio z mniejszościami, np. pełnomocnik ds. mniejszości na danym terenie czy pełnomocnik ds. oświaty, zdaniem mniejszości, powinien wywodzić się z ich środowisk. Inaczej mówiąc – w tych sytuacjach mniejszości uznają, że kryterium pochodzenia narodowego powinno być istotnym elementem doboru kandydatów na te stanowiska.

Problem uczestnictwa przedstawicieli mniejszości we władzach lokalnych ujawnia się również na poziomie struktur samorządowych. W początkowym okresie pojawiały się postulaty stworzenia odrębnych narodowych struktur samorządowych na terenach zamieszkałych przez mniejszości, dotyczy to zwłaszcza Niemców. Warto podkreślić, iż postulaty takie pozostają w korelacji z oceną administracji lokalnych przez mniejszości. Badani, pytani o pomoc, jaką mniejszość niemiecka otrzymała ze strony władz lokalnych, odpowiadają: żadnej – 58%, nie wiem – 19%, udostępnienie siedziby dla Towarzystwa – 10%, władze zaakceptowały istnienie na tych terenach Niemców i ich praw do własnej organizacji – 9%, dopuszczono przedstawicieli mniejszości niemieckiej do funkcji we władzach gminy – 1% (Jacher 1993). Znaczące wydaje się, iż samo zaakceptowanie istnienia mniejszości na danym terenie wydaje się przed-

stawicielom mniejszości najistotniejszym działaniem na rzecz mniejszości. W badaniach ujawnia się znaczny dystans przedstawicieli mniejszości wobec władz terenowych i brak łączności między mniejszością niemiecką a lokalnymi władzami. Mniejszość czuje się w pewnym stopniu wyobcowana. Tego typu postawy wyjaśniać mogą przyczyny dążenia mniejszości do tworzenia własnych organizacji samorządowych. Pomimo tych negatywnych ocen podkreślić trzeba, iż coraz większa liczba przedstawicieli mniejszości wchodzi do władz lokalnych¹⁰.

KONKLUZJE

Trzeba przede wszystkim podkreślić istotną rolę, jaką odgrywa pojawienie się na scenie publicznej mniejszości narodowych. Publiczne zaistnienie mniejszości narodowych przełamuje utrwalany w okresie Polski Ludowej mit o jednolitości etnicznej i uświadamia większości polskiej, że w Polsce obok obywateli narodowości polskiej mieszkają również obywatele polscy innych narodowości. Wymusza to konieczność refleksji i redefinicji własnej tożsamości jako Polaka, sprzyjając ujmowaniu wspólnoty narodowej w kategoriach obywatelskich, przekraczających przypisane charakterystyki etniczne. Jednak, jak staraliśmy się pokazać, przekształcanie modelu patriotyzmu z modelu kulturowo-wspólnotowego w model obywatelski może utrudniać charakter działań samych mniejszości i przyjmowanie przez nie samej odrębności kulturowej jako podstawy wyodrębnienia w państwie, któremu towarzyszyć mają odpowiednie gwarancje polityczne i odrębne prawa. Utrudniać może ten proces, utrwalając przekonanie, iż kulturowa tożsamość jest najistotniejszym czynnikiem integracji społeczeństwa i podstawą tworzenia przez państwo odrębnych praw grupowych dla kategorii obywateli o odmiennej tożsamości etnicznej.

¹⁰ W wyborach samorządowych w 1990 r. kandydaci mniejszości niemieckiej objęli 26,4% mandatów. W wyniku wyborów mniejszość niemiecka była reprezentowana w samorządach 35 gmin, a w 26 miała bezwzględną większość. Na 76 członków sejmiku samorządowego do związków z mniejszością przyznawały się 22 osoby (Kurcz 1993).